

працівників державних органів, створення консультативних рад при юридичних відомствах;

- у сфері юридичного виховання – популяризація правових знань (у тому числі через засоби масової інформації), пробудження інтересу до правових знань і забезпечення їх доступності, використання рольових ігор і практичних ситуацій, застосування методів реклами, розвиток сімейного правового виховання;

- у сфері юридичної науки та юридичної освіти – подальший розвиток наукових досліджень у галузі правової культури, подолання розриву між наукою і практикою, підвищення ефективності вищої юридичної освіти, введення юридичних дисциплін в неюридичних вузах і загальноосвітніх установах;

- у сфері громадянського суспільства і особистої ініціативи – розвиток системи громадських організацій, активне відстоювання особистістю своїх прав, боротьба з будь-якими проявами беззаконня і свавілля.

Тільки на шляху такого системного підходу до вирішення проблеми можна створити об'єктивні підстави для подолання явищ правового нігілізму.

Стаття рекомендована до друку кафедрою конституційного, адміністративного та фінансового права Хмельницького університету управління та права (протокол № 3 від 21 жовтня 2004 року)

*Омельчук І.А.,
аспірант Львівського
національного університету
імені Івана Франка*

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК ЮРИДИЧНА КАТЕГОРІЯ

Радикальні зміни вітчизняного правового буття значною мірою відобразилися на розумінні права, законності, правопорядку, правотворчої і правозастосовчої діяльності, юридичної культури, прав і свобод людини та громадянина. В такій ситуації особливо зростає роль правосвідомості як важливого нормативно–організуючого та стабілізуючого фактора. Про визнання важливості правосвідомості свідчить той факт, що ця проблема є однією з центральних, ключових в юридичній науці.

Питанню правосвідомості присвячені багаточисельні монографії, кандидатські та докторські дисертації, публікації в періодичних виданнях. Цілком очевидним є той факт, що в межах однієї статті неможливо здійснити аналіз всієї літератури з цього питання. Тому в роботі автор зосередить увагу тільки на розгляді ключових періодів дослідження правосвідомості. В історії вивчення правосвідомості можна виділити наступні періоди¹: 1) імперський, 2) радянський, 3) сучасний.

Імперський період дослідження правосвідомості отримав свою назву в зв'язку з тим, що він припадає на кінець XIX–поч. XX ст., тобто на період існування Російської імперії. Правосвідомість, її місце і роль в житті суспільства досліджувалася такими відомими

¹ В основі поділу знаходиться критерій корінних соціально-економічних, політичних, правових змін в житті нашого соціуму, а також в юридичній науці.

представниками юридичної науки як Н.Н. Алексєєв, І.А. Ільїн, Б.А. Кістяковський, П.І. Новгородцев, Л.І. Петражицький, Е.Н. Трубецької, Г.Ф. Шершеневич та інші². Цими вченими була здійснена постановка проблеми правосвідомості, але, на думку автора, говорити про виникнення теорії правосвідомості в цей період немає підстав.

Радянський період. Розробка та вивчення правосвідомості на високому науковому рівні здійснювалася в 20-80-ті роки ХХ століття, тобто в часи існування Радянського Союзу. Це й стало причиною найменування цього етапу дослідження правосвідомості. Радянський період представлений такими науковцями: К.Т. Бельський, Н.Л. Гранат, Г.П. Давидов, А.І Долгова, В.П. Казімірчук, І.І Карпец, М.І. Козюбра, Е.А. Лукашева, Г.Д. Маркова, Г.М. Мінковський, А.Ф. Нікітін, В.М. Обухов, В.В. Оксамитий, Р.С. Павловський, І.Ф. Покровський, А.Р. Ратінов, І.Ф. Рябко, П.М. Рабінович, І.Е. Фарбер, В.А. Щегорцев та інші. В цей період дослідниками вивчаються такі ключові питання правосвідомості, як дослідження природи правосвідомості, її зв'язку з іншими видами свідомості, вивчення структури правосвідомості, її функцій, рівнів та видів тощо. Позитивним є те, що правосвідомість, по-перше, починає розглядатися як один з різновидів суспільної свідомості, не менш важлива і складна за своєю структурою, ніж інші види свідомості; по-друге, вона досліджується у взаємозв'язку з правом та з детермінуючими її факторами; по-третє, правосвідомість вивчається разом з її носієм - людиною; по-четверте, дослідники не обмежуються показом відображальної та пізнавальної сторони правосвідомості, а розкривають її організуючу та регулюючу роль в суспільстві; по-п'яте, при аналізі правосвідомості стало більше уваги приділятися соціально-психологічним факторам. Науковцями активно вивчалися проблеми правосвідомості не тільки на теоретичному, а й на емпіричному рівні, тобто проводилися широкомасштабні дослідження правосвідомості радянського народу. Таким чином, в радянський період науковці зробили значний внесок у вивчення правосвідомості. Хоча дослідженням правосвідомості цього періоду притаманно ряд недоліків (заідеологізованість, відірваність вітчизняних досліджень від зарубіжних досліджень в цій сфері і т.п.), але позитивних рис більше. Крім того, саме здобутки радянських науковців щодо правосвідомості лежать в основі сучасних досліджень цього соціально-правового явища.

Сучасний період. (90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.)³. Сучасні дослідження в сфері правосвідомості характеризуються дослідженням її окремих, часткових проблем. В сучасній теорії правосвідомості можна виділити декілька найбільш досліджуваних блоків питань: правосвідомість молоді (Й. Васькович, В.В. Головченко, Н.Ю. Евпалова, Г.І. Неліп, М.І. Неліп, Г.Р. Ішкільдіна); правосвідомість окремих демографічних груп (А.А. Бова, М.В. Лелетова, С.Н. Боков); професійна правосвідомість (П.П. Баранов, А.А. Абдумомінов, Н.Ф. Кальмашкін); правосвідомість в окремих галузях права (Е.Е. Барінов); правосвідомість етнічних груп (Е.Ш. Базарбаєв, Р.С. Байніязов); правосвідомість суб'єктів окремих суспільних відносин (О.Л. Міленін); переосмислення окремих періодів історичного розвитку та правосвідомості того часу (А.М. Евстратов, В.Б. Романовська); особливості правосвідомості сучасного періоду (Н.М. Тапчанян); проблеми деформацій і правового нігілізму та шляхи їх подолання (О.В. Волошенюк, В.В. Черней, О.Н. Мігущенко, С.В. Ярцун, М.А. Нежелская); правосвідомість культурно-близьких суспільств (А.П. Глебов).

Ціль даної статті – дослідити правосвідомість як юридичну категорію, тобто з'ясувати

² Більш детально досліджував імперський період історії вивчення правосвідомості К.Т.Бельський//Бельський К.Т. Формирование и развитие социалистического правосознания. - М.: Юрид.лит., 1981. – 183 с.

³ Віднесення науковців до радянського чи сучасного періоду є дещо умовним, оскільки окремі науковці працювали над проблемою правосвідомості, як в радянський період, так і в сучасний (наприклад, М.Козюбра, П.Рабінович).

поняття і соціальну сутність даного соціально – правового явища. Відповідно до поставленої мети автор хоче розв’язати такі завдання: 1) проаналізувати існуючі дефініції правосвідомості, 2) сформулювати власне визначення правосвідомості.

Проблема правосвідомості є однією з ключових проблем юридичної науки. І це не випадково, оскільки правосвідомість як одна з форм суспільної свідомості виконує надзвичайно важливі функції та завдання, реалізує загальнозначимі цілі в системі суспільних відносин. Незважаючи на той факт, що вивченням цього соціально-правового феномену займалися не одне покоління дослідників, ми повинні констатувати відсутність єдиного, загальноприйнятого трактування правосвідомості. Це пов’язано з тим, що вичерпне наукове визначення цієї категорії не може бути коротким і однозначним. Проте розкриття суті, чітка конкретизація поняття „правосвідомість” є необхідним завданням нашого дослідження, вирішення якого дозволить уникнути плутанини в подальшому використанні цього терміну.

Термін „правова свідомість”⁴ містить в собі вказівку на наявність більш широкого за об’ємом (родового) поняття „свідомість”, до якого правосвідомість належить як одна з форм. Знаючи, що таке свідомість, можна скласти об’єктивне уявлення і про правову свідомість як про часткову реалізацію більш широкого поняття. Тому подальший аналіз доцільно сконцентрувати на більш загальній філософській категорії „свідомість”, а потім перейти до визначення правосвідомості.

Свідомість – це властивий людині спосіб відношення до світу через суспільно вироблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях; найвища форма відображення матерії⁵. За своєю природою свідомість є властивістю високоорганізованої матерії – людського мозку. Ця властивість полягає в створенні суб’єктивних образів об’єктивного світу, в одержанні, зберіганні та переробці інформації, у виробленні програми діяльності, спрямованої на розв’язання певних завдань, в активному управлінні нею. Це визначення свідомості сформульоване з позицій матеріалістичного підходу, який в останні роки поступово витісняється антропологічним підходом як домінуючий у суспільстві. Поштовхом до бурхливого розвитку антропологічного підходу став XVIII Всесвітній філософський конгрес, який відбувся у місті Брайтоні (Великобританія) в 1988 році⁶. Представниками цього філософського напрямку у вітчизняній філософській думці є Б.Т. Григор’ян, І.Т. Фролов, В.С. Степін, В.П. Зінченко, І.С. Андєєва, М.Л. Злотіна, А.І. Яценко, Е.В. Осичнюк та інші⁷. Суть антропологічного підходу полягає в тому, що теорії, методи, схеми наукової діяльності, емпіричні дослідження та їх інтерпретація трактуються через призму людини, тобто в центрі соціальної реальності знаходиться людина. Саме на позиціях такого підходу сформульовано наступне визначення свідомості. Свідомість – це сукупність чуттєвих і розумових образів, для якої в нормальних умовах характерно тією чи іншою мірою чітке знання того, що „я” є тим, хто переживає ці образи⁸.

Формулювання визначення свідомості дає нам підстави перейти до наступного питання дисертаційного дослідження – правосвідомості. Як ми знаємо свідомість розпадається на різні форми: філософську, політичну, моральну, правову, естетичну, релігійну

⁴ Фвтором використовуються два терміни „правосвідомість” і „правова свідомість”, які за своїм значенням є синонімічні.

⁵ Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука.-2-е вид., перероб. і доп. - К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. - С.599.

⁶ Філософія человека: традиции и современность. Сборник обзоров. Вып.2.-М., 1991. - С.5.

⁷ Григорьян Б.Т. Философская антропология. - М.: Мысль, 1982. - 188 с. Философия гуманизма. - К.: Вища школа, 1987. - 296 с. Философия человека: традиции и современность. Сборник обзоров. Вып.2.-М., 1991. - 222с.

⁸ Философский энциклопедический словарь. - М.: Инфра-М, 1999. - С. 423.

тощо. Оскільки детальний аналіз форм свідомості (крім правової) виходить за рамки нашого дисертаційного дослідження, тому зосередимо увагу на розгляді правосвідомості. І розпочати цей розгляд потрібно із формулювання дефініції правосвідомості.

Як ми вже згадували, бурхливий розвиток досліджень правосвідомості припадає на 60-80-ті роки ХХ століття, тобто на радянський період. Яскравими представниками радянської юридичної науки, фахівцями з теорії правосвідомості були І.Е. Фарбер, Е.А. Лукашева, М.І. Козюбра, тому в нашому дослідженні доцільно навести саме їхні дефініції цього соціально-правового явища та здійснити аналіз цих визначень.

І.Е. Фарбер визначає правосвідомість як форму суспільної свідомості, що являє собою сукупність правових поглядів, почуттів, які наділені нормативним характером і які включають в себе як знання правових явищ, так і їх оцінку з точки зору класової (чи загальнонародної) справедливості, а також і нові правові вимоги, які виражають економічні і політичні потреби та інтереси суспільного розвитку⁹.

Е.А. Лукашева трактує правосвідомість як форму суспільної свідомості, яка виступає як система поглядів, переконань, оцінок, уявлень, настроїв, почуттів даного класу чи суспільства, що визначається матеріальними умовами їх життя, яка направлена на встановлення правового режиму в суспільстві, що відповідає інтересам і цілям цього класу чи суспільства¹⁰.

М.І. Козюбра вважає, що „правосвідомість уособлює в собі погляди, уявлення, настрої, почуття робочого класу і керованих ним трудящих мас (всього народу) стосовно характеру, сутності, принципів права, законності”¹¹.

Вищенаведені дефініції мають велику наукову цінність, оскільки вони дають лаконічне визначення правосвідомості, вказують на об'єкт відображення правосвідомості, відображають істотні риси цього явища. Разом з тим, на думку автора, при аналізі цих визначень спостерігається ряд негативних тенденцій.

По-перше, в цих визначеннях, як і в юридичній науці радянського періоду взагалі правосвідомість (як і інші правові явища) кваліфікувалася не інакше як „соціалістична” і протиставлялася аналогічній „буржуазній”, причому соціалістична правосвідомість беззастережно ідеалізувалася. Таке ставлення до правосвідомості у певній мірі звузило, збіднило теорію правосвідомості.

По-друге, категорія правосвідомості виявилася опосередкованою економічним базисом і визначалася, як правило, тільки через класовий підхід. На думку дисертанта, застосування виключно класового підходу до розуміння правосвідомості є неправильним, оскільки правосвідомість відображає не тільки класові, корпоративні начала, інтереси, потреби, але і загальнолюдські, причому останнім потрібно віддати пріоритет, бо в них найбільш повно відображаються гуманістичні, моральні аспекти права (справедливість, рівність, свобода, права людини тощо). В той же час потрібно підкреслити, що попередні трактування правосвідомості, в тому числі класові, зберігають свою значимість в тій частині, в якій вони правильно відображають сутнісний зміст цієї категорії.

По-третє, відсутня єдність поглядів на об'єкт, який відображається правосвідомістю. Більшість дослідників трактують його через категорію права. Недоліком цієї позиції є те, що до теперішнього часу не досягнуто єдиної думки щодо визначення права. Така ситуація істотно утруднює процес формування правосвідомості через неясність в питанні про складові її об'єкта відображення. Крім того, дослідники правосвідомості говорять про відображення

⁹ Фарбер І.Е. Правосознание как форма общественного сознания. - М.: Юрид.лит., 1963. - С.204-205.

¹⁰ Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность. - М.: Юрид.лит., 1973. - С.104.

¹¹ Правовое воспитание молодежи/ Отв. ред. Н.И. Козюбра, В.В. Оксамытный, П.М. Рабинович. - К.: Наук. думка, 1985. - С.56.

в свідомості чинного права (правових норм, юридичної дійсності тощо) чи про майбутнє, бажане право, забуваючи про минуле (про відображення в свідомості раніше існуючих уявлень і знань про право, нормативні акти, ціннісні установки тощо). Помилковість такої позиції особливо проявляється в період корінних змін правової системи, що ми можемо спостерігати протягом останнього десятиліття. В свідомості наших співвітчизників співіснують уявлення про радянську правову дійсність (минуле), уявлення про сучасне право та правові явища (теперішнє) і уявлення про бажану правову дійсність (майбутнє).

Незважаючи на зазначені недоліки, в цілому радянськими науковцями був здійснений значний прорив в дослідженні правосвідомості.

Категорія правосвідомості є здобутком радянської юридичної думки, оскільки за кордоном вона не розроблялася. В англомовних зарубіжних дослідженнях при визначенні поняття, яке найбільш близьке до того, яке ми називаємо правосвідомістю, вживають термін „sense of justice” (почуття справедливості)¹². Характерно, що різні автори, використовуючи один і той самий термін „sense of justice”, вкладають в нього різний зміст. Одні бачать елементи правосвідомості у ставленні людини до всієї правової системи, включаючи соціально-політичні цінності, які охороняються правом; інші – тільки у конкретних вчинках, які пов’язані з застосуванням санкцій; треті – взагалі заперечують можливість виділення правосвідомості в силу її органічного сплаву з загальною свідомістю людини¹³. В.П. Шупілов у статті „Про буржуазні теорії впливу правосвідомості на попередження злочинності” згадує ще один термін „general sense of justice” (загальне почуття справедливості). „General sense of justice” характеризується двома видами ставлень: а) загальним ставленням людей до правил закону, передбачених ним санкціям, включаючи оцінку системи правозастосовчих органів і їх посадових осіб; б) ставлення до конкретних дій цих осіб по застосуванню права”¹⁴.

Дослідженням окремих сторін соціально-правового явища, яке вітчизняними вченими назване як правосвідомість в зарубіжних країнах займалися такі науковці, як Адам Подгурецький (Польща), Реймо Блом, Тео Шолтен (Фінляндія), А.Бідерман (США), Масай Чіба (Японія), Вагнер Хауге (Норвегія), Ван Гутта (Бельгія), Деніз Цебо (Канада), Дмитрій Калагеропулос (Франція) та інші. Аналіз праць цих авторів дозволяє стверджувати, що зарубіжними дослідниками вивчаються лише окремі сторони такого соціально-правового явища як правосвідомість (наприклад, поінформованість про право та правові реалії, ставлення до певних норм права та правових установ тощо), але в цілому в зарубіжній юридичній науці не існує розуміння правосвідомості, а отже відсутні теоретичні концепції цього поняття.

Зміни, які відбулися в житті нашого соціуму в зв’язку з розпадом СРСР, призвели до переосмислення правової реальності, викликали нові трактування старих понять, в тому числі і правосвідомості. В наукових публікаціях 90-х років спостерігається досить широка палітра думок і уявлень про сутність правосвідомості. Так, А.Купріянов дає таке визначення: „правосвідомість – це сукупність поглядів суб’єкта на діюче право”¹⁵. На думку дисертанта, наведена дефініція є не зовсім вдалою. По-перше, наведене визначення правосвідомості є дуже розпливчастим; по-друге, автор зводить тлумачення поняття „правосвідомість” до

¹² Порівняння вітчизняного поняття „правосвідомість” і англомовного поняття „sense of justice” є досить умовним, оскільки 1) вони не є тотожними, 2) вони сформульовані на різних підходах: правосвідомість - на основі діалектико-матеріалістичного підходу, „sense of justice” - на основі антропологічного підходу.

¹³ Боботов С.В. Проблема правосознання в буржуазній юридической социологии // Вопросы эффективности правового воспитания: Сборник научных трудов. - М.: Б.и., 1977. - С.181-182.

¹⁴ Шупилов В.П. О буржуазных теориях влияния правосознания на предупреждение преступности // Эффективность применения уголовного закона. - М.:Юрид.лит., 1973. - С.91.

¹⁵ Куприянов А. Библийские корни правосознания россиян // Российская юстиция. - 1998. - №1. - С.59.

поняття „праворозуміння”.

В.А. Суслов тлумачить правосвідомість „як різноплановий сплав ідеології та психології”, який включає в себе сукупність ідей і знань про право та правову дійсність, а також емоції, орієнтації, пристрасті та установки, які виникають в зв'язку з правовою поведінкою людей, діяльністю правоохоронних органів і т.п.¹⁶. Таким чином, об'єктом відображення автор називає правове життя, діючі правові відносини та установки, що робить його визначення правосвідомості більш широким і конкретним, ніж визначення А.Купріянова.

А ось інший приклад визначення правосвідомості, характерний для юридичної науки Узбекистану. Правосвідомість – це розумовий прийом людиною норм, правовідносин та їх реалізація в життя, невід'ємний елемент структури правової культури громадянського суспільства¹⁷.

Н.Л. Гранат визначає правосвідомість як „сферу свідомості, що відображає правову дійсність у формі юридичних знань та оціночних ставлень до права і практики його реалізації, правових установок і ціннісних орієнтацій, які регулюють поведінку людини в юридично значимих ситуаціях”¹⁸. Недоліком цього визначення є уявлення про пасивну природу правосвідомості, яка тільки відображає існуючу правову дійсність, не змінюючи її. Це, на думку автора, применшує значимість категорії, яку ми розглядаємо.

Нижче наводяться визначення правосвідомості, сформульовані вітчизняними дослідниками В.В. Копейчиковим і П.М. Рабіновичем. „Правосвідомість – це специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності у поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце та роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей”¹⁹. „Правосвідомість – це система понять, поглядів, уявлень і почуттів чинного або бажаного юридичного права, а також діяльності, пов'язаної з цим правом”²⁰.

Таким чином, наведені вище дефініції визначають правосвідомість через певну сукупність ідей, понять, уявлень, поглядів, почуттів з приводу дійсного чи бажаного права. Виходячи з такого підходу до розуміння правосвідомості, на нашу думку, важко визначити її духовну та культурну сутність, важко зрозуміти непередбачуваність правосвідомості громадян, культурну специфіку правосвідомості у різних народів та соціумів і, разом з тим, наявність в них чогось спільного. Враховуючи вищезазначені міркування, найбільш вдалим, на нашу думку, є таке визначення правосвідомості.

Правосвідомість – це духовна система уявлень, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій, почуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань тощо, які складаються з приводу правової дійсності, в ході її відображення, осмислення, пізнання, відчуття і перетворення.

Теоретичний розгляд феномена правосвідомості як предмету комплексного дослідження дозволяє нам зробити висновок про те, що ця категорія є однією з ключових і найскладніших в юриспруденції. Проблема осмислення цього поняття незмінно була в центрі уваги відомих вітчизняних і зарубіжних дослідників. Деякі автори (наприклад, Г.С. Остроумов) вважають,

¹⁶ Суслов В.А. Структура правосознания // Правоведение. - 1997. - №2. - С.87.

¹⁷ Гаппаров С.М. Правосознание как аспект формирования методологии правовых наук // Общественные науки в Узбекистане. - 2001. - №2. - С.17.

¹⁸ Гранат Н.Л. Правосознание и правовая культура // Юрист. - 1998. - №11/12. - С.2.

¹⁹ Теорія держави і права: Навч. посіб./ А.М. Колодій, В.В.Копейчиков, С.Л.Лисенков та ін.; За заг. ред. С.Л.Лисенкова, В.В. Копейчикова. -К.: Юрінком Інтер, 2002. - С.164.

²⁰ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави Навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами.-К.:Атіка, 2001.-С.90.

що постановка та вивчення проблеми правосвідомості є особливістю виключно радянської науки, але більш поширеною є точка зору, згідно з якою за кордоном також проводилися дослідження правосвідомості, проте з деякими відмінностями.

В сучасній юридичній науці спостерігається тенденція до перегляду поняття та сутності правосвідомості, існують спроби дати їй новий зміст і звучання. Так, зокрема, для сучасної юридичної науки характерним є відхід від єдиної марксистсько-ленінської ідеології, яка призвела теорію держави і права до певного еkleктизму в поглядах на державно-правові явища, до світоглядної та ідеологічної аморфності. На думку автора, повинні існувати різні погляди на правові явища, адже саме різноманітність поглядів приводить нас до якісно нового рівня знань про правосвідомість. Для прикладу, серед цікавих нових підходів до цього питання хотілося виділити пропозицію Р.С. Байніязова про створення філософії правосвідомості, яка повинна стати філософсько-юридичною дисципліною. Створення єдиної та цілісної філософії правосвідомості дозволить повно та системно дослідити це явище. Філософія правосвідомості передбачає певну системність, яка включає в себе світогляд, метафізичне обґрунтування, єдину систему цінностей та пізнавальних засобів (методологію). В цілому філософію правосвідомості та права повинен пронизувати загальний правовий та духовно-культурний дух, який виражається в духовно-культурній правосвідомості. Разом з тим при дослідженні правосвідомості не потрібно впадати в іншу крайність - не виправдану в багатьох випадках „багатозначність” під прикриттям ідеї плюралізму. Вказані міркування визначають підхід дисертанта до формулювання дефініції правосвідомості.

*Явлов В. И.,
ад'юнкт кафедри теорії та історії
держави і права
Академії МВД Республіки
Білорусь*

СУБЪЕКТИВНАЯ СТОРОНА ЮРИДИЧЕСКОГО КОНФЛИКТА КАК НАИБОЛЕЕ ЗНАЧИМЫЙ ЭЛЕМЕНТ ЕГО СТРУКТУРЫ

Проблема юридического конфликта в современной правовой науке является достаточно новой и в то же время одной из самых актуальных. Большинство вопросов, связанных с юридическими конфликтами, анализируется в рамках нового междисциплинарного научного направления – юридической конфликтологии, хотя отдельные аспекты юридических конфликтов получают освещение при изучении иных общетеоретических и отраслевых проблем. Такие исследователи, как П.А. Астахов, М.В. Афонин, А.А. Боер, С.Г. Дробязко, А.В. Дулов, В.С. Жеребин, В.П. Казимирчук,